

NUO TERITORINIO RuoŽO PRIE LINIJOS: SIENŲ SAMPRATOS POKYČIAI LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAİKŠTYSTĖJE XIV–XVI AMŽIUJE

Tomas Čelkis

Doktorantas

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto

Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedra

Tel. 268 72 97

El. paštas: tomaschel@gmail.com

Įvadas

Enciklopedijose terminas „siena“ apibrėžiamas taip: linija, skirianti dviejų gretimų valstybių teritorijas, du administracinius vienetus, dviejų būdingų regionų fizinius fenomenus ar žmonių grupes. Kartais ji tęsiasi plačiu fortifikacijos ruožu, sargybos eilėmis ir muitinėmis. Neretai ją atitinka geografiniai objektai¹. Istoriografijoje, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) sienų tyrinėjimuose, paprastai telkiamasi į jų lokalizacijos problemas. Šie darbai čia neanalizuojami, kadangi tyrimo objektas – XIV–XVI a. LDK sienų sampratos ir žymėjimo istorija. Zenonas Ivinskis, tyrinėdamas LDK ir Vokiečių ordino politinius santykius, kontekstualiai aptarė valstybių sienas². Apie ribų ženklimą rašė Edvardas Gudavičius³. XVI a. LDK ir Lenkijos

sienos nustatymo epizodą pateikė Janas Jakubowski⁴. Tačiau tikslingo ir sistemingo problemos vaizdinio Lietuvos istoriografijoje nėra. O Lenkijoje ši tema gerai aktualinta, užtenka išvardyti Ryszardo Kiersnowskio, Teresos Dunin-Wąsowiczos, Grzegorz Myśliwskio, Przemysławo Tyszkos, Jerzy Rajmano, Elżbietos Kowalczyk darbus⁵, pateikusius išsamius sienų žymėjimo ir sampratos aiškinimus ankstyvojoje Lenkijos istorijoje. Remian-

⁴ *Jakubowski J.* Przykład znięności granic administracyjnych na Litwie w. w. XVI // *Ateneum Wileński*. Wilna, 1935, t. 10, s. 161–164.

⁵ *Kiersnowski R.* Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej // *Archeologia Polski*. Warszawa–Wrocław, 1960, t. 5, zecz. 2, s. 257–288; *Dunin-Wąsowicz T.* Lapidés terminales na Śląsku w XIII wieku // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 1970, R. 18, nr. 1, s. 3–25; *Myśliwski G.* Powstanie i rozwój granicy liniowej na Mazowszu (XII pol.–XVI w.) // *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, 1994, t. 3, s. 3–29; *Tyska S.* O metodzie badań nad średniowiecznymi granicami lokalnymi // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 1995, R. 53, nr. 4, s. 423–431; *Rajman J.* „In confinio terrae.“ Definicja i metodologiczne aspekty badań nad średniowiecznym pograniczem // *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, 2002, t. 1, s. 79–96; *Kowalczyk E.* Dzieje granicy Mazowiecko-Krzyżackiej. Warszawa, 2003.

¹ *Siegfried A. Préfas*, in: *Ansel J. Géographie des frontieres*. Paris, 1938, p. 7–11; *Grand Larousse encyclopédique*. Paris, 1968, t. 5, p. 288.

² *Ivinskis Z.* Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų // *Athenacum*. Kaunas, 1936, t. 6, p. 54–117.

³ *Gudavičius E.* Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII–XX a. Vilnius, 1980, p. 91–98.

tis minėtais ir Vakarų Europos istorikų tyrimais ir empirine medžiaga, straipsnyje mėginama rekonstruoti XIV–XVI a. LDK sienų sampratos kaitą. Atskleidžiama valstybės sienos objekto – „linijos“* genezė, delimitacinių procesų intensyvumas, gvildinama Lietuvos valstybės gentinio teritorinio konglomerato transformacija į teritorinės valstybės, apibrėžtos sutartimis įteisintomis sienomis, samprata. Geografinės tyrimo ribos – vakarinės LDK sienos, kurių susiklostymui turėjo įtakos Vokiečių ordino kaimynystė. Būtent čia ilgainiui susiklostė linijinis sienų supratimo ir ženklinimo būdas. Rytinės valstybės sienas, kadangi jos buvo kitokio struktūrinio ir chronologinio pobūdžio, reikėtų analizuoti atskirai. Pasirinkimą sąlygojo ir šaltinių būklė. Sienų sutarčių su Rytų kaimynais išlikę nedaug. Tyrimo chronologija grindžiama pirmosiomis XIV a. LDK sienų nustatymo sutartimis, baigtinė riba – XVI a. valstybės delimitacinių linijų objekto – „linijinės“ sienos ir valstybės teritorinės struktūros sankloda. Problema suponavo straipsnyje keliamus uždavinius: atskleisti senųjų kalbų delimitacinių terminų sampratas; paaiškinti valstybės sienų žymėjimo tipų ištakas, nustatant gentinių žemių ribų ir žymonių ypatybes; XIV a. LDK ir Mazovijos delimitacijos atvejais; Vytauto laikų sienų akcija; LDK sienos XV a. antroje pusėje; delimitaciniai procesai LDK XVI a.

* Pirmųjų sienų ženklimas buvo abstraktus, egzistavo „punktinės“ sienos nuo A iki B, nuo B iki C ir t. t. samprata. XVI a. sienos ženklintos detalai, atstumai tarp atkartų mažėjo, naudoti matai, susiklostė apgyvendinti pasieniai – tai buvo kriterijai, leidę susiformuoti sienos objektui – „linijai“. Todėl XVI a. susiklostęs sienų tipas straipsnyje vadinamas „linijiniu“.

Straipsnyje nesiekiami visapusiškai išnagrinėti atskirų delimitacijos akcijų eigą, bet parodyti sienos suvokimo pokyčių tendencijas politinės ir socialinės LDK istorijos kontekste.

Terminija

Verčiant iš senųjų kalbų į dabartinę lietuvių kalbą, susiduriama su sąvokų perteikimo sunkumais. Todėl būtina aptarti XIV–XVI a. aktuose vartojamų delimitacinių terminų sampratas ir jų vertimo problemas.

Lotynų kalbos terminai: *granicea, finis, limes*: „*ad limites terrarum ducus Mazouie [...] usque antiquas granicies [...]*“⁶; „*limites seu granicies ac fines perpetuos [...]*“⁷, perteikė valstybių sienos objekto ir sienos ženklo sampratą⁸. Buvo labai paplitęs slaviškos kilmės terminas *granicea*⁹. Yra atskira lotyniškų terminų grupė, įprasminusi sienos ženklo sampratas. *Gadis*: „*vbi finales gades seu limites [...]*“¹⁰ – sieną žymėjęs ženklas, verčiamas – *kapčius*¹¹. *Sco-*

⁶ Kodex dyplomacyjny Litwy. Ed. E. Raczynski. Wroclawia, 1845, s. 238 (1419).

⁷ Метрика Великого Княжства Литовского (1545–1572). Книга посольская (toliau – МВКЛ, Книга посольская), Москва, 1843, nr. 9, c. 8 (1545).

⁸ Žr. plačiau: Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975, t. 4, 2 (30), s. 219–223; *ibid.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976, t. 4, 4 (32), s. 589–594; *ibid.* Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983, t. 5, 9 (43), s. 1431–1433.

⁹ Taip pat patekęs į vokiečių kalbą – „*Grenze*“. Pirmą kartą paliudytas būtent Vokiečių ordino teritorijoje (1262 m. Torunėje). Žr. plačiau: *Wenskus R.* Das Ordensland Preussen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts // Der deutsche Territorialstaat des 14. Jahrhunderts. Sigmaringen, 1970, p. 353.

¹⁰ Kodeks dyplomacyjny księstwa Mazowieckiego. Warszawa, 1863, nr. 80, s. 73 (1358).

¹¹ Słownik łaciny średniowiecznej. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976, t. 4, 3 (31), s. 480; t. 4, 4 (32), s. 481.

pulus: „*scopulus positus super flumen Lek* [...]“¹², *colliculum*: „*fecimus unum colliculum alias kopiec* [...]“¹³ – abu į lietuvių kalbą verčiami – *ežiaženklis*, *kauburus*, *kapčius*¹⁴. Rusėnų kalba parašytuose dokumentuose aptinkami delimitaciniai terminai: *граница*: „*старая граница между Литвою и Прусы* [...]“¹⁵; *рубеж*: „*по деревю старые рубежи пошли* [...]“¹⁶ – išreiškė sienos objekto („linijos“) ir jos ženkle prasmę¹⁷, išsiskyrė iškalamų ir išrežiamų ženklų sampratomis¹⁸. *Межа*: „*О права земельные, о границах и о межах, о копях* [...]“¹⁹. Plačiai taikyta kalbant apie privačias ribas, valstybinių sienų sutartyse pasitaiko retai, verčiama – *ežia*²⁰. *Konecy*:

¹² MBKЛ, Книги посольская, nr. 10, c. 10 (1545).

¹³ Lietuvos Metrika. Užrašymų knyga 5 (toliau – LM, UK 5). Parengė E. Banionis. Vilnius, 1993, Nr. 125, p. 326 (1473).

¹⁴ *Pirmasis Lietuvos Statutas* 1529 m. (toliau – PLS). Vilnius, 1991, t. 2, I d., p. 367 (žodynas); Słownik Polszczyzny XVI wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1976, t. 10, s. 618. Žodyno duomenimis, lot. sąvoka *scopullus* atitinka – liet. *kapčius* (lenk. *kopiec*). Ibid. 1961, t. 2, 4 (12), s. 589.

¹⁵ MBKЛ, Книги посольская, nr. 15 b., c. 17 (1532).

¹⁶ Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Rusijos senųjų aktų archyvo, fondo – Lietuvos Metrika mikrofilmai (toliau – LVIA, LM), 560 kn., l. 18 (1542). Pirmą kartą šiuos archyvinius duomenis paviešino Aлегas Dзernовičиус. Žr. plačiau: *Дзэрновіч А. Выкарыстанне працэдурных нормаў I-га Статута Вялікага Княства Літоўскага пад час демаркацыі дзяржаўнай мяжы ВКЛ з Лівоніяй // Pirmasis Lietuvos Statutas ir erocha*. Sud. I. Valikonytė, L. Steponavičienė. Vilnius, 2005, p. 243–248.

¹⁷ Словарь Русского языка XI–XVII в.в. Москва, 1977, т. 4, с. 123; Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Москва, 1989, т. 2, с. 285.

¹⁸ Словарь Русского языка XI–XVII в.в., т. 22, с. 225–226.

¹⁹ PLS. VIII sk., p. 218.

²⁰ Археографический сборник документов относящийся к истории Северозападной Руси (toliau – Археографический сборник документов). Вильна, 1867, т. 1, nr. 31, c. 48 (1546): „*отъехати межы земли* [...]“ Словарь Русского языка XI–XVII в.в., т. 9, с. 65–66; PLS, p. 371 (žodynas).

„*тых двух коцовъ по деревю* [...]“²¹, *iprasmino sienos ženkle sampratą, verčiamas: ežiaženklis, kapčius*. Senojoje lenkų kalboje terminas *granica*²² *iprasmino sutartinę teritorijas dalijančią liniją arba sienos ženklą (kapčių, stulpą, griovį ir t. t.)*²³. *Miedza*²⁴, panašiai kaip *granica*, dviprasmis, bet, regis, kaip ir rusėniškas *межа*, daugiau taikytas privačioms riboms žymėti nei valstybių delimitacijoje²⁵. *Kopiec, kopc* – sienos ženklas, supiltas žemių kauburėlis, kalnelis²⁶.

Delimitaciniai terminai, išreiškę sienos objekto sampratą, vartoti daugiskaita: „*limes et Granicies inter Terram nostram lytwanie et districtum Grodnensem* [...]“²⁷ Viena vertus, tai sąlygojo aptartų sąvokų daugiaprasmiškumas. Tačiau delimitacinėmis sąvokomis *iprasminis sienos ženkle sampratą, daugiskaita rodo koncentruotą ženklų visumą, pavyzdžiui, „ажъ до трехъ коцовъ* [...]“²⁸ Terminų įvardijusių sienos objektą, daugiskaita susijusi su sienų ženklinimo eiga, nes jas sudarė atskirų atkarpų (punktų), nuo vieno ženkle iki kito, visuma²⁹. Taigi daugiskaitinį ter-

²¹ LVIA, LM, 560 kn., l. 4 (1542).

²² MBKЛ, Книги посольская, nr. 15 a, c. 16 (1545): „*gdy piersze granice byli* [...]“

²³ Słownik Polszczyzny XVI wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1974, t. 8, s. 94–104.

²⁴ MBKЛ, Книги посольская, nr. 15 a, c. 16 (1545): „*między rzezonym Kamiennym Brodem i izeziorem Raigrodem* [...]“

²⁵ Słownik Polszczyzny XVI wieku, 1989, t. 13, s. 563–564.

²⁶ MBKЛ, Книги посольская, nr. 13, c. 14 (1545). Słownik Polszczyzny XVI wieku, t. 10, s. 618–619.

²⁷ Kodeks dyplomatyczny księstwa Mazowieckiego, nr. 80, s. 73 (1358).

²⁸ Археографический сборник документов, т. 1, nr. 31, c. 47 (1546)

²⁹ *Limites Regni Poloniae et Magni Ducatum Lytwaniae* (toliau – *Limites*). Ed. M. Dogiel. Vilno, 1758,

minių, apibrėžiančių sieną, vartojimą nulėmė ankstyvasis požiūris į sienas kaip tam tikrą tarp aiškių gamtinių objektų esančių riboženklių sumą.

Ikivalstybinių ir ankstyvosios monarchijos laikų teritorijų delimitacijos samprata

Ikivalstybinių ir ankstyvosios monarchijos laikų Lietuvos žemių delimitacijai analizuoti trūksta šaltinių, todėl būtina pasinaudoti Vokiečių ordino pareigūnų fiksuotais Prūsijos žemių ribų aprašymais, kuriuose atsispindinti archajinė sienų samprata turėjo būti artima ir lietuviškai.

Vieną pirmųjų Prūsijos žemių ribų aprašymų randame Petro Dusburgiečio kronikoje, kuri, nors ir buvo intelektualaus, išsilavinusio ir tam tikrą išankstinį geografinį suvokimą turinčio žmogaus kūriny, vis dėlto iš dalies rėmėsi ir perteikė „žmonių pasakojimus“³⁰. Kronikoje regime tik

kai kurias senųjų žemių ribų žymėjimo apraiškas – abstrakčių geografinių objektų gaires (upės, jūra, „žemės“), žymėjusias atskirų teritorijų kontūrus. Aprašo akcentas yra savaimingai susiklosčiusi gentinių ir politinių teritorinių vienetų teritorinė struktūra, parodanti tik bendriausią teritorijų sankirtos vaizdą. Prūsija ribojosi su tokiais politiniais dariniais: Rusia, Mazovija, Lenkija. O konkretesnę žymėjimo sampratą atskleidžia XIII a. prūsų ribų aprašymai. Riboženkliais pasirinkti: upės, miškai, šaltiniai, „laukai“ – nuo vieno iki kito lauko³¹. Taikyti dirbtiniai ženklai: tilteliai, iškasti grioviai, ženklai medžiuose ir akmenys, kalneliai, keliai³². Vietovardžių pasirinkimas ženklų rodo jų istoriskumą ir tikslesnio žymėjimo pobūdį, nes Vokiečių ordino pareigūnai, rengdami žemių aprašus, pabrėžė riboženklių arba ribų senumą (*ex antiquo*)³³. Didesnės teritorijos

³¹ Preussisches Urkundenbuch. Hrsg. A. Seraphim. Aken, 1961, Bd. 1 (2), Nr. 174, S. 142 (1262): „*ex antiquo ad eam pertinebant, et campum, qui dicitur Scurbenite, cuius termini inchoatur apud fontem, qui est contiguus ipsis bonis, et protenduntur usque ad campum, qui vokatur Sirbelauk, directe, similiter cum hiis, que ad dictum campum pertinet, in agris cultis et incultis [...]*“

³² *Ibid.*, Nr. 363, p. 245 (1278): „*Inchoatur enim a ponte et procedit directe, secundum quod fossatum se protendit, versus silvam ad quercum, cui signum granicie est insectum, et deinde ad unam pirum et de piro protendit se ad lapidem unum et de lapide memorato protenditur in descensum parvi rivuli usque in aquam Myntrieten superius nominatam et circa ripam aque prefate descendit redeundo ad pontem [...]*“; Nr. 380, p. 258 (1280): „*usque ad pontem Luppim, a granicia pontis supra arborem, que dicitur Wartboum, qui stat circa viam [...] in granicies Seymolax [...]*“; Nr. 438, p. 279 (1284): „*usque ad montem parvum, qui Catamus nuncupatur, et ab eo ulterius procedendo usque ad lapidem, cui nomen Plausdinis, et abinde usque ad pratum Tyligen sic vocatum [...]*“

³³ *Ibid.*, Nr. 464, p. 298 (1285): „*cum omnibus graniciis ex antiquo ad ipsam pertinentibus ipsas siquidem granicias dilatantes a predicta villa usque ad silvam,*

s. 213 (1541): „*Quatuordecimum scopulum fieri iussimus in prato non remote a fossa parva. Directe progrediendo posuimus quintum decimus in prato, & ibidem non remote signum factum est in arbore. Sextum decimus scopulus, positus est in merica quandam [...]*“
Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 m. (toliau – CEV). Ed. A. Prochaska. Cracoviae, 1882, nr. 898, s. 494 (1420): „*habendo fluvium Memel undique per dua miliaria in sinistra usque in fluvium Jura [...]*“

³⁰ Scriptores Rerum Prussicarum. Hrsg. Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke. Leipzig, 1861, 3 (2), S. 50–51: „*Terra Prussie pro terminis suis, infra quos constituta est, habet Wiselam, mare salsum, Memelam, terram Russie, ducatum Masovie et ducatum Dobrinensem. Wisela est aqua fluens de Cracovia in terram Pomeranie, circa castrum Danczke intrans mare, dividens Poloniam et Pomeraniam a Prussia. Memela etiam est fluens aqua, descendens de regno Russie circa castrum et civitatem Memelburgk intrans mare, ipsam Russiam, Lethoviam et Curoniam dividens etiam a Prussia [...]*“
Liet. vert.: *Petras Dusburgietis*. Prūsijos žemės kronika. parengė L. Valkūnas. Vilnius, 1985, p. 84.

žymėjimo pavyzdys yra vėlesnis 1392 m. Sėlos ribų aprašymas. Ženklimas artimas minėtiems pavyzdžiams. Sieną sudarė: ežerų, pelkių, upių, vietovių „grandis“, sąlyginai ribojanti žmogaus galimybes ją įveikti: „*Pirmiausiai vedant nuo šaltinio, šalia qžuolo pažymėto kryžiais, Kusba upe [...] nuo ten aukštyn Vesyta upe iki Vesytien ežero; nuo minėto ežero arba pelkės iki pat Sityny ežero [esančio] Lelenheide, iš ten nuo minėto ežero iki kito ežero, vadina-mo Nertze; nuo Nertze tolyn iki Gabayen; nuo Gabaga iki Latzedzen; nuo Latzedzen tiesiai viduriu iki Eglona šaltinio [...]*“³⁴ Tekste minimi dirbtiniai ženklai neabejotinai žymėjo tų žemių gyventojų kontaktines vietas. Kaip tokio kontakto, vykstančio apgyvendinant kraštą, iliustraciją galima nurodyti Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) fiksuotą ribos sukūrimo atvejį: „*ten kur kirviai susikirs, ten bus riba [...]*“³⁵

Pasak Henryko Łowmiańskiego, XIII a. baltų gentys buvo izoliuotos, tarpusavyje palaikė minimalius ryšius, o gyventojų tankumas buvęs 3 žmonės 1 kv. km³⁶. Šiame kontekste atkreiptinas dėmesys į archeolo-

que est inter villam Drogowitegen nuncupatam et iam prefatam villam, insuper pratum quoddam Penkoweo nominatu [...]“

³⁴ Liv.- Est – und Curländisches Urkundenbuch (toliau – LUB). Hrsg. F. G. Bunge. Reval, 1857, Bd. 3, Nr. 1326, S. 687 (1392): „*Primo recipit originem ab amne Kusbu apud quercum, crucibus signum [...] ex tunc a flumine Vesytien superius usque in lacum Vesytien; ab illo lacu sive stagno usque in lacum Sytini in Lelenheide, ex tunc ab illo stagno usque ad aliud stagnum, nomine Nertze; a Nertze superius usque in Gabayen; Gabaga usque in Latzedzen; a Latzedzen usque in originem Eglonae superius per directum [...]*“

³⁵ PLS, VIII sk., 9 str., p. 226: „*а як сотнут ся топоры, тут будеть граница [...]*“

³⁶ Žr. plačiau Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwem Litewskiego. Wilno, 1932, t. 2, s. 99–104, 106.

gų pastebėtą reiškinį: didelius teritorinius ruožus be jokių archeologijos paminklų, kurie skyrė apgyvendintas vietas³⁷. Kapinynų kapų duobės orientuotos statmenai paribiems, į tarpgentines dykras. Manoma, vėlyvajame geležies amžiuje jos laikytos mirusiųjų būvio erdve. Anot Vlado Žulkaus, netiesioginis dykrų sakralizacijos įrodymas yra genčių ribų pastovumas³⁸. Baltų mitologijoje, ypač Prūsijoje, paplitę akmeniniai stabai, statyti žemių paribiuose, prie dykrų³⁹. Panašiai mano Reinhardas Wenskus. Jis teigia, kad Prūsijoje šventais laikomų miškų ir laukų išskirtinumus nemaža dalimi padiktavo ir poreikis atskirti genčių ribas⁴⁰. Jų ilgalaikiškumą liudija vėlesni dokumentai. 1426 m. LDK ir Livonijos sienų aprašyme minima šventa giraitė: „*der hillige bushe* (išskirta mano – T. Č.) *stahn [...]*“⁴¹ ir 1541 m. atnaujinant sieną tarp šalių: „*Ulterius procedendo deorsum similer a luco* (išskirta mano – T. Č.), *granicies directe procedunt [...]*“⁴², jas pasirenkant sienos ženklų.

Apibendrinant nagrinėtą gentinių laikų situaciją atspindinčią medžiagą galima daryti prielaidą, kad toliau nagrinėsimose ankstyvosiose LDK sienų sutartyse senosios „gentinės“ ribos toliau egzistavo ir buvo

³⁷ Šimėnas V. Vakarų Lietuvos tarpgentinės teritorijos // Aktualūs kultūros paminklų tyrinėjimų klausimai. Vilnius, 1988, p. 41–46.

³⁸ Žulkus V. Tarpgentinės dykros ir mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje // Vakarų baltų archeologija ir istorija. Klaipėda, 1989, p. 110.

³⁹ Ibid., p. 113, p. 112 (žemėlapis).

⁴⁰ Wenskus R. Beobachtungen zur Veshältnis von Burgwall, Heiligtum und Siedlung im Gebiet der Prussen // Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte. Neumünster, 1968, S. 322–323.

⁴¹ LUB. Riga, Moskau, 1881, Bd. 7, Nr. 472, S. 326 (1426).

⁴² Limites. M. Dogiel, s. 216 (1541).

naujai įteisintos kaip „valstybinės sienos“. O šios, kaip bus matyti iš teritorinių ruožų, pamažu virsto sienų linijomis. Todėl LDK delimitacinių procesų analizė turėtų atskleisti sienų žymėjimo tęstinumą ir pokyčius, kurių metu susiformavo nauja, valstybinio darinio evoliuciją atspindinti teritorinė samprata.

Archajinių ribų surašymas:

LDK ir Mazovijos siena

XIV amžiaus antroje pusėje

Pirmą rašytinę sienų sutartį LDK sudarė 1358 m. su Mazovija. Nors išlikęs dokumentas yra vélesnis falsifikatas, galima manyti, kad kai kurios jo dalys (taip pat ir aptariančios sienas) yra perimtos iš dingusio autentiško dokumento⁴³. Atrodytų, kad sienų (kaip politinių interesų perskyros) nustatymo ir taikos (kaip apsaugos nuo lietuvių puldinėjimų) iniciatorė buvo Mazovija, juolab ten kaip tik tuo metu įsibėgėjo delimitacinis procesas su Vokiečių ordinu⁴⁴. Dar matysime, kad Ordino įtaka bus ryški ir keičiantis sienų sampratai LDK. 1358 m. dokumente nusakyta siena panaši į aptartus gentinių sienų aprašus: „*Visų pirma, pradedant nuo, liaudies kal-*

ba Kamyonibrod, tiesiai iki Raigardo, ir nuo Raigardo tiesiai per Metos upę, ir nuo Metos tiesiai per upę Bebrą, ir nuo Bebro tiesiai iki Targovisko, ir nuo Targovisko tiesiai iki Vsczewelikiey strugi, ir nuo jos per tą pačią upę iki pat upelio arba upės, vadinamos Maleysucholdi, sūkurio, ir nuo to paties Maleysucholdi sūkurio žemyn per tą pačią upę tiesiai iki pat upės arba upelio Sprzasla, ir žemyn per tą pačią upę tiesiai iki pat Popelowedlisko, ir nuo Popelowedlisko tiesiai iki Newothiczovszcz, kur mūsų bei Mazovijos kunigaikščio Ziemovito galutinės gades, arba ribos, subėga, baigiasi [...]“⁴⁵. Sutarties tekste apsiribojama geografinių objektų, jų pavadinimų išvardijimu. Toponimai (pvz., *Popelowedlisko*) veikiau žymėjo ne apgyvendintas, o įsisavintas žemes, kadangi dirbtiniai ženklai (*gades*) minimi retai. Žymint remtasi senų žmonių liudijimais: „*Taigi minėti mūsų ir kunigaikščio Ziemovito derybininkai, paėmę didesnio patikimumo ir garantijos dėlei keletą senių ir senyvo amžiaus žmonių, išmanančių ir patikimų, nustatė gades, arba ribas [...]*“⁴⁶ Taip lokalizuo-

⁴³ Kodeks dyplomacyjny księstwa Mazowieckiego, nr. 80, s. 72–75 (1358). Irena ir Stanislovas Kurašai, paskelbę naują Mazovijos dokumentų rinkinį, teigia, kad Kęstučio ir Ziemovito sutartis yra falsifikatas. Tačiau pastebėta, kad falsifikatas remiasi ankstesniu dokumentu, kadangi daugelis minimų realiųjų atitinka XIV a. vid. situaciją. Žr. Nowy kodeks dyplomacyjny Mazowsza. Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. Warszawa, 2000, cz. 3, s. 30–32.

⁴⁴ Apie tai žr. plačiau: *Myśliwski G.* Powstanie i rozwój granic, s. 14–15. Apie Vokiečių ordino ir Mazovijos delimitacinius procesus žr. plačiau: *Sieradzian W.* Sąsiedztwo Mazowiecko–Krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie środkowo – wschodniej w latach 1411–1466. Toruń, 1999, s. 129–160; *Kowalczyk E.* Dzieje granicy Mazowiecko–Krzyżackiej.

⁴⁵ Kodeks dyplomacyjny księstwa Mazowieckiego, nr. 80, s. 73 (1358): „*Primo et principaliter Incipiendo in vulgari a Kamyonibrod directe ad Raygrad et a Raygrad directe eundo per fluuium Metha et a Metha directe per fluuium Bebrza et a Bebrza directe ad Torgouisko et Torgouisko directe eundo ad Vsczewelikey strugi et eundo per eundem fluuium vsque ad verticem rivuly seu flumini Maleysucholdi dicti et a vertice eiusdem Maleysucholdi deorsum eundo per ipsum fluuium directe vsque ad fluuium seu rivulum Sprzasla et eundo deorsum per eundem fluuium directe vsque ad popelowedlisko et a popelowedlisko directe ad newothinczawszcze vbi finales gades seu limites Terrarum nostrarum et ipsius ducis Semouithi Mazouie concurrerunt cessauerunt et concludit [...]*“

⁴⁶ *Ibid.*: „*Tandem prescripti nostri et ipsius ducis Semouithi mediatores assumpti sibi alterum senibus et antiquis personis tutelificis et ydoneis propter cautelam et maiorem tutelam Ipsas Gades seu limites [...] limitauerunt [...]*“

tos „senosios“ gentinės ribos ir įteisintos valstybių sienos. Šis pavyzdys leidžia apčiuopti gentinių ribų sampratą tęstinumą ir virsmą valstybine siena.

Naujos sampratės atsiradimas: LDK sienų nustatymo akcija Vytauto laikais

Sutartis su Mazovija buvo veikiau atsitiktinis ir tęstinumo neįgijęs LDK tarpvalstybinės politikos epizodas, o XIV a. pabaigoje prasidėjęs sienų su Vokiečių ordinu nustatymo procesas vertintinas kaip naujas LDK sienų raidos istorijos laikotarpis. Būtent tada ir ėmė formuotis kokybiškai nauja sienų samprata, rodanti prasidėjus perėjimą linijinio sienos suvokimo link. Tiek laikas, tiek derybų partneris nebuvo atsitiktiniai. Didžiojo kunigaikščio Vytauto laikais Lietuvoje stiprėjo šalies centralizacijos ir teritoriskumo tendencijos, tiesiogiai susijusios su sienų klausimu. Vokiečių ordinas buvo viena ankstyviausių Europos valstybių, išplėtojusių savo teritorinę organizaciją, todėl net vadinama teritorine valstybe⁴⁷. Pasak Z. Ivinskio, vienuolių riterių valstybė savo padėtį regione stiprino vis aktyviau naudodama diplomatiją⁴⁸. Tai tapo ryšku XIV a. paskutiniame ketvirtyje, o ypač po katalikiško Lietuvos krikšto, kai Ordinui teko ieškoti naujų argumentų apibrėžti savo vietą regione.

1398 m. Salyno sutartimi, LDK perleidus Žemaitiją Ordinui, pirmą kartą susidarė sąlygos nustatyti sieną tarp Žemaitijos

ir LDK⁴⁹. Delimitacijos aprašas, palyginti su 1358 m. sutartimi, yra platesnis: „*Tokiu būdu toliau nuo paminėtos Salyno salos eidami tiesiai iki upės, vadinamos Nevėžiu, šalia miško pakalnėje, kuris vadinamas Šventuoju (Hieligenwalt), einame upės viduriu iki Višviltės. Nuo čia, traukiant tiesiai iki tam tikro didžiulio akmens, vadinamo Roda, gulinčio upėje, Arodės vardu (A Rode), žmonių pavadintoje nuo to akmens pavadinimo. Nuo to akmens lipdami aukštyn per pelkę, vadinamą Smardyne (Smarden), ir nuo ten tiesiog ežero ar pelkės, kuri vadinasi Apeitų ežeras (Apeytensehe), kryptimi. Nuo minėto ežero ar pelkės tiesia kryptimi einama iki kelio, paprastai vadinamo Brengeliškių keliu, o iš ten tiesiog iki Nevemintos (Neueminde). Toliau nuo ten tiesiųjų linija einama pirmyn iki ribos arba smailios viršūnės, liaudies kalba pavadintos dykvietė (die heyde) [...] prieinama iki Polocko (Ploskaw) gyventojų sienų [...].“⁵⁰ Be stambių geografinių objektų, minimi: Rodės akmuo,*

⁴⁹ Kodex dyplomacyzny Litwy (toliau – Kodex dyplomacyzny Litwy). Ed. E. Raczyński. Wrocławia, 1845, s. 254–255 (1398). Vokiška akto redakcija: Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen im 15. Jahrhundert (1398–1437). Hrsg. E. Weise. Königsberg, 1939, Bd. 1, S. 9–12.

⁵⁰ Kodex dyplomacyzny Litwy, s. 254–255 (1398): „*Et ita ab extremitate superiori dicte Insule Sallin directe progrediendo ad fluvium dictum Nowese in declino seu ualle continue sub sylua dicta Heiligenwalt abhinc dictum fluium sequendo in mediis fluctibus usque in Wischwilten ab hinc linealiter et directe eundo ad quendam lapidem magnum dictum Roda iacentem in fluiuo dicto A Rode uulgariter nuncupatum ab isto lapide ascendendo super stagnum dictum Smarden abhinc directe ad lacum seu stagnum dictum Apeytensehe, a dicto lacum stagno per directum eundo usque ad uulgariter nuncupatam der Brengelische weg abhinc directe usque ad Neneminde, abhinc linealiter procedendo fines seu aciem merice uulgariter dicte die heyde [...] usque ad terminos eorum de Ploskaw [...].“*

⁴⁷ Žr. plačiau: *Wenskus R. Das Ordensland Preussen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts*, S. 347–382.

⁴⁸ *Ivinskis Z. Kovos bruožai dėl Žemaičių ir jų sienų*, p. 57.

„smaili viršūnė – dykvietė“, Brengeliškių kelias. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šiuo atveju siena, skirianti Žemaitiją nuo LDK, ėjo per anksčiau buvusios bendros teritorijos gilumą. Todėl galima manyti, kad kai kuriose vietose naujai aptartas pasienio ruožas buvo jau apgyvendintas. Vis dėlto faktas, kad tekste dirbtiniai ženklai minimi retai, verčia manyti, jog Žemaitijos kraštus nuo Lietuvos kai kuriose vietose taip pat skyrė tarpentinė dykra. Todėl sienų žymėjimo procesas vertintinas kaip „senųjų gentinių“ ribų ir naujai išryškinamų perskyrų samplaika.

Ryškus „senų“ ir „naujų“ sienų išskyrimas pastebimas 1419 m. Livonijos ir LDK sienos nustatymo projekte, numatant atnaujinti „senas“ Žemaitijos sienas: „*antiquas granicies terrarum [...]*“.⁵¹ Taip pat 1420 m. LDK ir Ordino derybų akte Žemaitijos sieną sudarė „naujos“ ir „senos“ sienos atkarpos: „*Tai yra senos mūsų žemaičių žemės sienos. Nemuno upe iki [kitų] jos ištakų, kur išsiskiria į tris upes ir tada trečiaja [ištaka], vadinama Rusne, kuri įteka į marias, ir toliau nuo marių Nemuno upės tėkme iki Baltijos jūros [...]*“.⁵² „Naujų“ sienų atkarpų sukūrimas sąlygotas Ordino teritorinių ambicijų ir struktūrinio valdymo. O LDK ši samprata buvo nauja, valstybės teritorija klostėsi prisijungiant, o ne perdalijant gentines žemes. Jau vėliau, LDK ir Maskvai sprendžiant teritorijų priklausomumo problemas, disponuota

„senaisiais“ teritoriniais vienetais, kuriuos prijungus, „senosios“ žemių ribos įteisintos valstybių siena⁵³. Todėl galima teigti, kad Ordino ir LDK delimitaciniai procesai ne tik kūrė „naujas“ sienas, bet ir labai spartino „naujos“ valstybinės teritorijos sampratos klostymąsi LDK. Formavosi racialesnė teritorijos valdymo samprata, kuri, kitaip nei archajinis požiūris, numatė kur kas tikslesnį teritorijų žymėjimą ir matavimą. Pagrindiniai šios sampratos požymiai ir yra detalus sienos žymėjimas ir atkarpų matavimo procedūros įvedimas. 1420 m. derybų dėl sienos akte pirmą kartą minimi „naujos“ sienos matavimai (ir konkretūs ilgio matai): „*kur ta pati upė Šventoji įteka į Nemuną, kylant aukštyn dvi mylias ir taip tiesiai per dykrą, laikantis upės Nemunas per dvi mylias iš kairės ir taip iki upės Jūra, ir taip einant palei Jūros upę pereinant skersai tiesiai per dykrą ir [toliau] tęsiant upėmis Nemunas, Rusnė, marios Wintenburg, Memelio pilį, kitaip Klaipėdą, ir Baltijos jūros iš kairės per dvi mylias [...]*“.⁵⁴ Dirbtinių ženklų, šiuo atve-

⁵³ Gausūs liudijimai šaltiniuose, kai kurie jų pateikiami: LM, UK 5, Nr. 140, p. 257 (1427): 1427 m. Tverės ir Lietuvos susitarimu patvirtintos „senosios“ sienos atitiko „senąjį“ teritorinį organizavimą; Акты, относящиеся к истории Западной России (1340–1506). С.-Петербург, 1846, nr. 38, s. 51 (1440): „*А рубежь воде и земли со Псковоу [..] то намъ старй рубежь [..]*“ – rašoma 1440 m. LDK ir Pskovo sutartyje; LM, UK 5, Nr. 61, p. 113 (1496): „*границу старых поправити, сослати своихъ боярь, и мы быхмо своихъ [..]*“ – rašoma apie sienas 1496 m. LDK ir Maskvos akte.

⁵⁴ CEV, nr. 898, s. 494 (1420): „*ubi idem fluvius Swantha intrat Memel, ascendendo sursum per duo miliaria et sic continuendo per solitudinem, habendo fluvium Memel undique per duo miliaria in sinistra usque in fluvium Jura, et eundo fluvium Jura, transeundo per transversum, continuando per solitudinem, tenendo fluvium Memel, Rusna, Wintenburg haap, castrum Memel alias Klawppeda et mare salsum undique in sinistra per duo miliaria [...]*“.

⁵¹ Ibid., p. 237–238 (1419).

⁵² CEV, nr. 898, s. 494 (1420): „*Isti sunt antiqui limites nostre terre Samaytarum per fluvium Memel usque in divisionem ipsius fluvii ubi dividitur in tres fluvios et tunc descendendo ipsius terciam que appellatur Russna ubi influit haapp, et ulterius de haap per decursum eisdem fluvii Memel usque ad mare salsum [...]*“.

ju – matų naudojimas rodo artimus netoli sienos gyvenusių šalių gyventojų ryšius. Įvertinant judėjimo geografinėmis sąlygomis galimybes, kurtas periferinis ruožas, mažinės šalių gyventojų „trintį“. Problemos aktualumą rodo 1425 m. Ordino ir Vytauto korespondencijoje aptariama sienų matavimo matų – „virvių“ – suvienodinimo problema: „įzdininko matas pusė uolekties ilgesnis [...]“ – skundėsi Vytautas⁵⁵. Iš abiejų pusių prasidėjus vidaus kolonizacijos procesams, atsirandant apgyvendintam pasieniui, tikslesnis sienų matavimas ir žymėjimas rodė siekį kuo aiškiau atskirti šalių pasienio gyventojus⁵⁶.

1422 m. „amžinąja“ Melno sutartimi buvo naujai suderinta LDK ir Ordino siena, nes 1398 m. Salyno dokumentas veikiau reiškė LDK ir Žemaitijos delimitaciją. Ir 1420 m. projekte, ir oficialiajame 1422 m. dokumente nurodomas tas pats šalia gyvenamų teritorijų esantis ruožas, tačiau jis apibūdintas smulkiau⁵⁷. Kai kurios „archajinės ribos“ įteisintos kaip valstybių siena: „Tarp Livonijos bei Žemaitijos, Lietuvos ir Rusijos sienos prasideda nuo upės, vadinamos Šventąja (Heiligea), kur toji upė įteka į jūrą, ta upe paėjus aukš-

⁵⁵ CEV, nr. 1204, s. 708 (1425): „mose des trezellers bei einer halben elen lenger [...]“; Nr. 1206, p. 709 (1425).

⁵⁶ Apie LDK ir Ordino matų suvienodinimo problemas žr. plačiau: *Nikžentaitis A. Palanga XIII–XV amžiais // Palangos istorija*. Sud. V. Žulkus. Klaipėda, 1999, p. 111–112.

⁵⁷ LUB. Riga, 1867, Bd. 5, Nr. 2637, S. 880–881 (1422): „relinquendo fluvium Memel in sinistro latere ubique per duo milliatia, et dictum fluvium Iura ascendendo unum milliare, ab eo loco fluvius Iura deserendus est et transeatur per solitudinem, relinquendo fluvio Memel, alias Niemen, et Russna, lacum, qui dicitur Happ, et castrum Memel, in Samogitico Glaupieda appellatum, undique a sinistro latere per tria milliaria, et sic transeundo est usque ad littus maris salsi [...]“.

tytyn iki nustatytų ir išsaugotų senųjų sienų tarp Žemaitijos, Lietuvos, Rusijos iš vienos pusės, ir Livonijos iš antros pusės, tačiau ne iki tų sienų, kurios buvo nustatytos Ordinui valdant Žemaičių žemę, tikrai iki tų ribų, kurios nuo senovės saugomos tarp tų žemių [...]“⁵⁸. Ženklinimas, išskyrus matavimus, nepasizymėjo ypatingu detalumu ir naujoviškumu. O dvi 1426 m. LDK ir Livonijos sienų sutartys išsiskyrė dirbtinių ženklų gausa: „nuo kalno upeliu Platon iki kur upelis įteka į upę, vadinamą Luekene, kur aukščiau yra medis, pažymėtas kryžiumi [...], nuo to medžio upeliu, Wilsz pavadintu, kur taip pat stovėjo medžiai su kryžiais, nuo tų medžių einant į viršų iki vietovės, pavadintos Schodderschode; [...] kur akmuo su kryžium kažkada buvo, nuo to akmens puse mylios [einama] [...]“⁵⁹. Taip pat kitoje tų pačių metų sutartyje: „Iš, pirmiausiai pradėdant, nuo Sidabrės kalno į dešinę nuo kalno, kur stovi pažymėtas ažuolas, nuo medžio, į dešinę, palei upelį, iki kito medžio, ant kurio yra senas kryžius, į dešinę nuo jo ilgai paėjus – kaimas, pavadintas Wallesz, kuris lieka vokiečių pusėje

⁵⁸ LUB, Bd. 5, Nr. 2637, S. 881 (1422): „Inter Livoniam vero, Samagitiam, Lithuaniam et Russiam limites sint: incipiendo a flumine dicto Heiligea, ubi dictus fluvius intrat mare, eundem fluvium ascendendo sursum ad antiquos limites inter Samagitiam, Lithuaniam, Russiam, abu na Livoniam ab altera partibus tentos et servatos, non tamen ad illos limites, qui signatis sunt eo tempore, sed ad illos, qui antiquitus inter terras praedictas sunt servati [...]“.

⁵⁹ LUB, Bd. 7, Nr. 472, S. 326 (1426): „van dem berge beth in eine beke, de Platon, dar eine beke ein felth, de Luekene genometh, dar ehimals ein boem, mith einem crenzte getekent [...] van dem boeme beth thoeiner beke, de Wilsz genometh, der ock boeme mith crenzten gestah hebben; van denn crenzten tho gaende beth up eine jegenheidh, de Schodderschode genometh; [...] dar ein stein mith einem crenzte ehimals gewesen; van dem steine beth an kapmyll [...]“.

[...].⁶⁰ Detalesnis žymėjimas dirbtiniais ženklais, apgyvendintų pasienio teritorijų (kaimų), kelių minėjimas, sienos matavimas verčia mąstyti apie vidinės kolonizacijos sklaidą – apgyvendintų pasienių ir sienos objekto – „linijos“ klostymosi apraiškas⁶¹. Šio proceso įtaką tolesnei LDK sienų sampratos raidai paryškina ta aplinkybė, kad XVI a. delimitaciniuose šaltiniuose pradėjo figūruoti „*senų pasienių*“, „*senų Vytauto laikų pasienių*“⁶² kategorijos, kurios jau kaip „senosios“ atskiriamos nuo naujai išvedamų linijų.

Todėl galima teigti, kad Vytauto laikų valstybės vakarinių sienų nustatymo ir žymėjimo akcija išreiškė gimstančią naują valstybės teritorijos sampratą, kurios vienas svarbiausių bruožų buvo pasienio teritorijos tikslinimas. Sienų lokalizacijos kriterijumi tapo įteisintos kaip valstybinės archajinės žemių ribos, šalia kurių atsirado ir naujai nustatomų sienų atkarpų. Pastarosios išsiskyrė ženklinio detalumu, taip pat tuo, kad buvo atlikti matavimai, apgyvendinti pasieniai. Šios Vytauto laikų akcijos svarba atsispindi ir terminijoje: nuo šiol „senomis sienomis“ vadinami ne

archajiniai teritoriniai ruožai, bet Vytauto laikais nužymėtos sienos. Tai buvo svarbaus proceso – valstybių sienų virtimo linijinėmis – pradžia.

Vakarinės LDK sienos XV amžiaus antroje pusėje

Nuo 1426 m. iki 1473 m. naujų sienų sutarčių LDK sudaryta nebuvo. Tačiau tai nereiškę delimitacinių procesų pertraukos. Per visą šį laikotarpį nuolat vyko LDK ir Ordino sienų tikslinimo, atnaujinimo darbai, keistasi sienų klausimus derinusiomis pasiuntinybėmis⁶³. Pavyzdžiui, 1451 m. Ragainės komtūro laiške Ordino magistrui rašoma: „*Taip pat jūsų didenybė norėjo žinoti apie sienų tarp Lietuvos ir šios šalies [padėti], taigi aš nurodžiau visas sienas apžiūrėti ir sprendžiu, kad pareigūnai iš Lietuvos buvo atjoję prie sienos ir ją apžiūrėjo, bet nieko naujo ten nepažymėjo [...],ėjo nuo Širvintos iki Nemuno sienų ir nuo tenėjo Klaipėdos komtūras [...] su jais iki jūros. [...] Bet iš ten juos nuvedėme prie teisingų sienų ir parodėme jam senas sienas ir nurodėme kunigaikščio Vytauto žymenis, taip pat Ordino, senuose ažuoluose ir kituose medžiuose [...]*“⁶⁴ Čia pirmąkart ap-

⁶⁰ Idem., Nr. 473, S. 327 (1426): „*Int erste antogande van den Suddoberschenn berhe, recht under den bech, dar eyn ekenbom steit ghetekent; van dem bome recht uth grand dorch den busck an eynen vurenbim, dar eyn olt cruce in ycz; van dar recht uth to gande langes eys dorpp, ghenomet Wallesz, dat bliffi up der Duitschenn syde [...]*“

⁶¹ Idem. Nr. 472, p. 326 (1426): „*eine mile wegges baven dem berge Rottow [...]*“; Nr. 473, p. 327 (1426): „*dorch dat velt dem weghe recht uth to vogende langes [...]*“

⁶² LVIA, LM, kn. 560, l. 5 (1542): „*а мы вси по тымъ граници за дедовъ и отцовъ нашыми сами вечно держали [...] от Двины речки аж до границь Псковских до речки Рубанинь по границу великого князя Витовтову а по Витовтов по границу Радивилову [...]*“

⁶³ Pirmas sienų atnaujinimo atvejis – dar 1404 m., LDK ir Ordinui sudariusi Racionžo sutartį, numatyta apžiūrėti 1398 m. nustatytą Žemaitijos sieną. LUB. Reval, 1859, Bd. 4, S. 457–459 (1404): „*Quod omnia et singula, quae in praemisso concordiae et pacis tractatu de verbo ad verbum pertinere dinoscuntur, utputa ad omnium offensarum hincinde comissarum remissionem, districtuum et granicierum limitationem, pacem perpetua inter nos et terras nostras, videlicet Litvaniam et Rusviam, ex una, et dictum dominum magnificum, magistrumgeneralem, et terras sui ordinis per Prussiam et Livoniam, parte ex altera [...]*“

⁶⁴ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. OBA 10789 (1451): „*Ouch als ewir gnade begerende ist von der grenitzen czwischen Littowen und dissem*

tinkame jau minėtą terminijos naujovę: iki tol „teisingos“ ir „senos“ sienos buvo senosios žemių ribos, o šiuo atveju tokiomis laikomos Vytauto laikų sienos, kurių pagrindu vykdytas sienų atnaujinimas. Be to, laiške kalbama apie žymėjimui naudotą valstybių valdovų simboliką⁶⁵, kaip valstybės teritorijos sampratos akcentą. Verta prisiminti, kad nuo šiol LDK bajorų savimonėje Vytauto laikų valstybės teritorija ir jos sienos laikytos valstybės teritorijos pagrindu.

Naują sienų sutartį LDK 1473 m. sudarė su Livonija, nustatant Sidabrė–Kraslavos ruožą. Žymint sieną minimos pasienio gyvenvietės, keliai, panaudoti žmonių sukurti ženklai: sukasti kalneliai, išrėžti ir iškalti ženklai, iškastas griovys ir per jį pastatytas tiltelis⁶⁶, atlikti matavimai: „*leistis žemyn vieną mylią tiesiai, kad aplinkui Bauskės pilį liktų lygi vieta dviem myliom* [...]“⁶⁷ Detalus žymėjimas grindžiamas: „*kad tarp*

lande, also hebe ich semlich grenitcz lassn besehen und vorneme, das die leytszleuthe usz Littowen gereitt uff der grenitcz gewest seyn und haben sie besehen, sunder sie haben nicht neuwes geschmet addir gezeichnet aldo. [...] von der Serewintha an bis uff die Memellische grenitcze und vordan ging der komphur von de Memell, [...] mit en bis an die see. [...] Do vurte wir sie uff die rechte grenitcze widder und weyszten en aldo herczoges Witoldis czeichen und unseres Ordens czeichen in alden eychen und andern bomen [...]“ Dėkoju doc. dr. Rimvydui Petrauskui už paskolintus išrašus iš šio archyvo.

⁶⁵ Apie tai žr. plačiau: Gudavičius E. Žvėryno akmuo // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, Vilnius, 1978, t. 3 (64), p. 86–89.

⁶⁶ LM, UK 5, Nr. 125, p. 236 (1473): „*In primis in loco supradicto Curgun et stagno sive lacu eodem nomine nuncupato fecimus unum colliculum alias kopiec et fossatam ubi est vallis quae apparet, quasi, quidem alveus fluvialis, ubi cunstitutus est quidam ponticulum parvus per eandem vallem, et circa vallem transeundo deorsum fecimus alios colliculos, alias kopce, usque ad sylvam proxime contiguan, eodem lico Curguny in medio fecimus quaedam signa in quercubus et aliis arboribus* [...]“

⁶⁷ Ibid.: „*descendendo usque ad unum milliarem directe, ita quod circa castrum Bawsko in duobus miliaribus remaneat* [...]“

mūsų būtų sunkesnis praėjimas [...]“⁶⁸ Visa tai suponuoja tolesnius vidinės kolonizacijos sklaidos pasienyje požymius. Iki tol ženklinimas pasižymėjo dažniausiai medžiuose išrėžiamais ir akmenyse iškalamais žymenimis, rodančiais vis dar menką teritorijos įsisavinimą ir didelį miškingumą. Todėl gausus dirbtinių riboženklių kūrimas verčia manyti, kad siena lokalizuota jau nelabai miškingose lygumose, kuriose nebuvo galima apsiriboti atsitiktinių riboženklių parinkimu. Pasireiškęs sienų atnaujinimas, vytautinių sienų „senumo“ samprata, 1473 m. sienos ženklinimo detalumas buvo valstybės sienų stabilizacijos požymiai, brandinę kitą delimitacinių procesų etapą LDK, kuris prasidėjo XVI a. pirmoje pusėje.

Nusistovėjusi linija: delimitaciniai procesai LDK XVI amžiaus pirmoje pusėje

XVI a. pirmoje pusėje kyla nauja delimitacinių procesų banga, iš esmės užbaigusi vakarinių LDK sienų formavimą. 1529 m. atnaujintas LDK ir Prūsijos sienos⁶⁹ žymėjimas dar kiek primena 1420 m. projektą ir 1422 m. limitaciją. Sieną sudarė geografinių objektų „grandis“. Siekiant kuo aiškiau delimituoti, ypač šalia gyvenamos teritorijos – Klaipėdos pilies, sieną matuota myliomis⁷⁰. Tą pačią sieną šalys dar kartą atnaujino 1532 m. Ji dokumente vadinama: „*старая граница между Литвою и Прусы*

⁶⁸ Ibid.: „*quia tamen difficilis erat nobis aut nostris mittendum transitum* [...]“

⁶⁹ Limites. M. Dogiel, s. 206 (1529): „*visum est principio renovare, & servare pro veteri observatione Limites & Terminos intrascriptos* [...]“

⁷⁰ Ibid., p. 206–207.

[...].⁷¹ Atnaujinimo akte ištiesai minimi pasienio kaimai: „*А отъ Кголубовъ до села до Миколайкѡва, тоє село маєте прійти на полы, а отъ Миколайкѡва до Высокого* [...]“⁷², kurių ribos vietomis matuotos ir įteisintos kaip valstybių siena⁷³. Specifinių sienos ženklų kūrimas neaprašytas, numanant, kad tam buvo pritaikyti privačių valdų riboženkliai. Dėl to galėjo funkcionuoti valstybių sienos „linija“, sąlygota šalies vidinės kolonizacijos sklaidos pasienyje. Tokiu pačiu pagrindu XVI a. įgyvendinta ir LDK bei Lenkijos sienų suderinimo akcija. Vykstant vidinei kolonizacijai, būta nelegalių kolonizavimo atvejų. Taip atsitiko su teisiškai karaliui priklausiusiomis dykromis Palenkėje. Vieną jų kolonizavo Jonas Radvila⁷⁴. Todėl 1536 m. dėl Bielsko dykrų – natūrinio riboženklis, skyrusio Lenkiją nuo LDK, kilo konfliktas su karališkąja šeima. Sprendžiant ginčą buvo tikslingai nustatyta siena⁷⁵. Ją lokalizuojant remtasi Vytauto laikų sienos ir LDK valdovų medžioklės plotų identifikavimu ir taip nustatyta teritorijų priklausomybė⁷⁶. Sienos aprašas rodo, kad dykroje specialūs ženklai nenaudoti, apsiribota geografinių objektų išvardijimu⁷⁷. O štai

apgyvendintuose pasieniuose atlikti matavimai: „*отъ Кмитовки отъ Шпакова две мили, отъ Левонѡва млына и отъ Богушова три мили, отъ Быстрога ставу, отъ Нерешли пять миль* [...]“⁷⁸ Kitu atveju, kaip 1542 m., nustatant LDK ir Livonijos sieną, atsakingi pareigūnai – komisoriai, naudojami pasienio gyventojų, *сенцъ жмоніцъ* ir žemvaldžių liudijimais: „*ставили шесть светковъ, шляхтичовъ, людей старыхъ* [...]“⁷⁹; „*так тые люди Псковскіи поведили перед нами иж томъ мѡстцѡ панъ Радивил хлеба ель как тую границу чиниль* [...]“⁸⁰. Tuo suinteresuoti buvo ir pasienio gyventojai, net patys savarankiškai matavę sienos ruožus⁸¹. Liudijant labai dažnai atmintos Vytauto laikų sienos: „*а мы вси по тымъ граниы за дѡдовъ и отцовъ нашыми сами вечно держали* [...] *от Двины речки аж до границъ Псковских до речки Рубанинь по границу великого князя Витовтову а по Витовтовте по границу Радивилову* [...]“⁸². Iš to paaiškėja, kad siena, prie kurios gyvenama, neatsirado nelegalios kolonizacijos metu, skverbiantis į kitai šaliai priklausiusias žemes, bet yra nustatyta valdovo. Kad tokių dalykų būta, rodo gyventojų skundai: „*какъ долго и широко немѡцы забрали земли* [...]“⁸³; „*зверъ ловили и рыбу ловили* [...]“⁸⁴. Kita vertus, pasienio gyventojai rūpinosi delimitacinių procesų metu nepatirti teritorinių nuostolių. Tai buvę ypač aktualu, nes 1546 m.

⁷¹ МВКЛ, Книги посольская, nr. 15 b., c. 17 (1532).

⁷² Ibid., p. 18.

⁷³ Ibid., p. 17: „*отъ замьку Лецкого лежить треть мили, а отъ Страдунъ две части мили* [...]“

⁷⁴ Žr. plačiau; Jakubowski J. Przykład znięności granic administracyjnych na Litwie w. w. XVI, p. 163.

⁷⁵ Ibid., p. 164.

⁷⁶ Археографический сборник документов, т. 1, nr. 17, c. 15 (1536): „*Вказали тежъ и поведили мне осочники: въ реки Супряслы, где Соколда въ Супрясло впадала, ижъ на томъ мѡстцѡ, за Витолта и за Жикгимонта а за Казимира и за Александра короля, околы бывали господарскіи* [...]“

⁷⁷ Ibid., Nr. 18, p. 19–22.

⁷⁸ Ibid., Nr. 18, p. 22.

⁷⁹ Археографический сборник документов, т. 1, nr. 31, c. 47 (1546).

⁸⁰ LVIA, LM, kn. 560, l. 4 (1542).

⁸¹ Ibid.

⁸² Ibid., l. 5.

⁸³ Ibid., l. 1.

⁸⁴ Ibid., l. 4.

žymint Lenkijos ir LDK sieną beveik visa sienos „linija“ atitiko privačias valstiečių ir žemvaldžių žemių ribas⁸⁵. Tačiau kai kurias valstybės teritorijas skyrė „išspraudusios“ natūralios sienos, pavyzdžiui, pelkės: „И надъ тымъ же балотамъ оказали намъ копець, и менуючи, яко бы тотъ копець мель быти граничный [...]“.⁸⁶ Pasitaikydavo, kad delimitacijos metu sienos žymėtojai tikslingai kolonizuodavo pasienius, kaip atsitiko 1542 m. („на пуцах асожонных“)⁸⁷. Taip iš anksto būdavo užkertamas kelias nelegaliam sienos peržengimui ir šalių gyventojų konfliktams.

Dėl minėtų priežasčių, formuojantis valstybės linijinės sienos tipui, adekvačiai keitėsi ir sienos žymėjimas. Iki tol delimitaciniuose aktuose, sienų aprašymuose pagrindiniai žymenys buvo geografiniai objektai, kalneliai, ženklai akmenyse, medžiuose, sykais užkardos ar grioviai, o XVI a. aktuose išplinta dirbtinių ženklių naudojimas, iš esmės idealiais „riboženkliais“ tapo apgyvendinti pasieniai. 1541 m. atnaujinant LDK ir Livonijos sieną, riboženkliai registruoti: „Šešioliktas riboženklis pastatytas pietų kryptimi. Sptynioliktą padarėme prie gervuogių krūmo [...]“⁸⁸, „link tiltelio, kuris yra kelyje ir veda pas bajorą Strumborgą [...]“⁸⁹. Nuro-

domos vietos, kurioje yra ženklas / ai, ypatybės: „Septintą pastatėme maždaug šalia sudegusio ažuolo, kur nurodėme padaryti duobę anglimis ir akmenimis užkrauti; [...] pažymėjome ant ažuolo kamieno; [...] riboženklį padarėme tarp dviejų ažuolų [...]“⁹⁰. Iki tol miškuose dažniausiai ženklinti medžiai, o XVI a. pradėti statyti stulpai (*collem posuimus*)⁹¹. Nebeapsiribojama vienu, visiems bendru ženklu: „три копы насыпаны, одна немецкая, а другая псковская, а третья полоцкая [...]“⁹²; „три сосны наш паны, одна немецкая, а другая псковская, а третья полоцкая [...]“⁹³. Tai rodo buvus racionalizuotą teritorijos tvarkymo principą. Valstybės sienomis rūpinosi keletas socialinių grupių⁹⁴, o sienų stabilumu buvo suinteresuoti pasienio gyventojai. 1545 m. atnaujinant Lietuvos ir Prūsijos sieną⁹⁵, ginčytinas ruožas matuotas virvėmis (*funiculus*), kaip ir 1546 m. limituojant⁹⁶ LDK ir Lenkijos sieną. XV a. viduryje dokumentuose

⁹⁰ Ibid., p. 212–213: „Septimus posuimus similiter in prato ad quercum combustam, ubi iussimus fieri foveam carbonibus, & lapidibus repletam; [...] posuimus ad truncum quercinum; [...] scopulum fecimus fieri inter duas quercus [...]“

⁹¹ Ibid., p. 217.

⁹² LVIA, LM, kn. 560, l. 4 (1542).

⁹³ Ibid., l. 18.

⁹⁴ Ibid., l. 2: „земли пановъ Смоленских и у границы [...]“; l. 3: „до старины князя Масалици поль пары миль [...]“ Археографический сборник документов, т. 1, nr. 31, с. 47 (1546): „ставили шесть светковъ, шляхтичовъ, людей старыхъ [...]“

⁹⁵ MBKЛ, Книги посольская, nr. 8, с. 7 (1545). Ibid.: Nr. 7, p. 6–7; 8, p. 7–8; 9, p. 8–9; 10, p. 9–11; 12, p. 12–13; 13, p. 13–14; 14, p. 14–16; 15b., p. 16–17 – visuose dokumentuose rašoma apie tą pačią sieną. Skiriasi turinio platumas ir redakcijos. Pasitaiko papildomų komentarų.

⁹⁶ Археографический сборник документов, т. 1, nr. 31, с. 54 (1546): „промежку коруны и великого князства у тыхъ местцахъ инде на полмили, а инде на милю, а инде на версту [...]“

⁸⁵ Археографический сборник документов, т. 1, nr. 31, с. 49 (1546): „тогда врандникъ Воинскій, ставши на Городицу, поведиль, ижъ то есть на той стороне речки повесть Луковскій, а тое Городице крнуть есть великого князства Воинскій, и поля тые, которые суть все Воинское [...]“

⁸⁶ Ibid., p. 51.

⁸⁷ LVIA, LM, kn. 560, l. 1 (1542).

⁸⁸ Limites. M. Dogiel, s. 213 (1541): „Sextus decimus scopulus positus est in merica quadam. Decimum octavum posuimus circa rubum [...]“

⁸⁹ Ibid., p. 214: „ad ponticulum, qui est in via, qua vadunt ad Nobile Strumborg [...]“

buvo minėti Vytauto ženklai medžiuose, o XVI a.: „*buvo sumūrytas stačias mūro stulpas ir pastatytas tarp žemės riboženklis ir Lek upės, ant to paties stulpo yra išraižyti ginklai pietinėje stulpo pusėje, iškalti akmenyje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žirgas su ginkluotu raiteliu dešinėje pusėje; stulpo kairėje juodas erelis su paauksuota karūna, o stulpo vidury S raidė* [...]“⁹⁷. Taip pat iškalti ir žodiniai įrašai⁹⁸. Toks riboženklis išskyrė valstybės sieną iš bendros ženklinimo sistemos (privačių ribų žymėjimo), „išsimbolino“ valstybės teritorijos sampratą. Šis faktas logiškai užbaigia LDK vakarinių ribų tapimo valstybės linijinėmis sienomis procesą, kuris savo ruožtu rodė susiklosčius naują valstybės teritorijos sampratą.

Išnagrinėta LDK sienų sampratos raida artima R. Kiersnowskio⁹⁹ pasiūlytam sienų tipų modeliui, kurį savo svarstymuose naudojo ir E. Gudavičius¹⁰⁰. Pirmasis sienų žymėjimo etapas (tipas) yra labai abstraktus sienų gairių / ruožų išvardijimas¹⁰¹.

⁹⁷ МВКЛ, Книги посольская, нр. 10, с. 10 (1545): „*columnam de muro lateritio esse erectam et positam, inter scopulum terreum, ac flumen ipsum Lek, in ipsaque calumna, infixa sunt arma versus meridiem sculpta in lapide magni ducatus Lithuaniae, equus album cum sessore armato, a parte dextra; a sinistra vero aquilla nigra cum corona inaurata in collo, in pectore literam S sculptam habens* [...]“

⁹⁸ Ibid., p. 11: „*Columna limitum. Carmina haec exsculpta sunt in lapide sub armis./ Quando Sigismundus patrijs Avgustvs in oris/ Primus et Albertus Machio iura dabant/ Ille Jagielonis vaeteresque binomini vrbes./ Hicque Borussorum pace regebat opes/ Haec erecta fuit moles, quae limite fines/ Signat et amborum seperat arua ducum./ Anno Domini MDXLV, mense Augusto* [...]“

⁹⁹ Kiersnowski R. Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej, s. 257–288.

¹⁰⁰ Gudavičius E. Žymenys ir ženklai Lietuvoje XII–XX a., p. 93.

¹⁰¹ Kiersnowski R. Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej, s. 259.

Tokią variantą aptinkame Petro Dusburgiečio kronikoje ir kai kuriuose kituose XIV a. prūsų žemių ribų aprašymuose. Tai beveik negyvenamos, bet atitinkamų žmonių grupių išsąmonintos kaip jiems priklausančios erdvės. Antras sienų sampratos raidos etapas prasidėjo tuomet, kai sienų žymenimis pasirenkami ne tik stambūs, bet ir kur kas smulkesni geografiniai objektai, taip pat pradėti naudoti dirbtiniai ženklai¹⁰². Tokio tipo sienų samprata LDK atsirado Vytauto laikais ir vyravo iki XVI a. Trečiasis etapas susijęs su vidinės kolonizacijos procesu – pasienio teritorijų apgyvendinimo pradžia. Jis išsiskiria detaliu sienų žymėjimu ir pasienio kelių minėjimu – gyventojų mobilumo požymiu¹⁰³. Pastarasis tipas atitinka XVI a. pirmos pusės vakarines LDK sienas, kai valstybės teritorija buvo po truputį atribota linijinėmis sienomis.

Išvados

1. Delimitaciniai terminai senosiomis kalbomis buvo daugiaprasmiai, reiškę tiek sienos kaip objekto, tiek sienos kaip ženklo sampratas. Terminų vartojimas daugiaskaita sąlygotas jų daugiaprasmiškumo, reiškė valstybės sienos objekto – sudėtinių atkarpų tarp riboženklių – visumą.

2. Ikivalstybinių genčių ribomis tapdavo teritoriniai ruožai, tačiau jų nustatymas jau nebuvo savaimingas dalykas. Geografinių objektų „grandis“, negyvenamos ir / ar šventos tarpentinės dykros, pasitaikantys dirbtiniai ženklai žymėjo genčių kon-taktines zonas.

¹⁰² Ibid., p. 260–261.

¹⁰³ Ibid., p. 268–269.

3. 1358 m. sudaryta pirma LDK tarpvalstybinė delimitacinė sutartis su Mazovija, kurioje sienos žymėjimas dar artimas senajai gentinei sampratai. Senosios gentinių laikų ribos pradedamos įteisinti kaip „valstybės sienos“.

4. Vytauto laikų vakarinių sienų su Vokiečių ordinu nustatymo akcija buvo kokybiškai naujas sienų sampratos raidos etapas. Pirmą kartą 1420 m. sienų projekte minimi matai (mylios), o 1426 m. limitacijai gausiai naudoti dirbtiniai riboženkliai, atlikti matavimai, minimi apgyvendintą pasienį žymėję keliai. Visa tai liudija atsirandančias linijinės sienos sampratos apraiškas. Tuo metu nubrėžta kryptimi vyks tolesnė sienų sampratos LDK raida.

5. Po vytautinės sienų nustatymo akcijos, XV a. vyko sienų atnaujinimo procesai, kurių metu Vytauto sienos jau vadinamos „senomis“ ir „teisingomis“. Tai patvirtina Vytauto laikais įvykusių pokyčių svarbą, atsirandant naujai teritorinei savi-monei. 1473 m. buvo sudaryta nauja sienos sutartis su Livonija. Sienos aprašymo detalumas ir „vytautinės sienos“ sąvokos vartojimas vertintini kaip vakarinių sienų sampratos stabilizacijos požymiai.

6. XVI a. pirmoje pusėje toliau buvo plėtojama sienų atnaujinimo procedūra, sąlygota būtinybės „suvaldyti“ vidinės kolonizacijos procesus, kurie pasiekė LDK ir jos gretimų valstybių pasienio teritorijas. Sienų aprašuose nuolat minimi apgyvendinti pasieniai. Kai jų nebūta, sienų žymėjimo metu šiuose „tuščiuose“ pasieniuose tikslingai įkurdinti valstiečiai. Lokalizuojant sienas naudotasi pasienio gyventojų, žemvaldžių apklausomis, kurie liudydami atmindavo Vytauto ir Švitrigailos sienas. Daugeliu atvejų privačių valdų ribos įteisintos kaip valstybės siena, kurios stabilumu buvo suinteresuotos visos socialinės grupės.

7. XVI a. išstobulėjo sienų ženklinimas. Aktuose riboženkliai tiksliai registruojami ir aprašomi. 1545 m. pastatytas riboženkliis – stulpas su pavaizduotais valstybių herbais ir įrašais. Jis simbolizuoja valstybės linijinės sienos genezės proceso pabaigą. Šių riboženklių atsiradimas galutinai išskyrė valstybės sieną iš bendros ribų ženklavimo sistemos. Toks ženklavimas ir apgyvendintų pasienių susiklostymo rodo, kad XVI a. pirmoje pusėje baigė formuotis linijinis valstybės sienos pobūdis, kuris reiškė valstybinės teritorijos sampratos susiklostymą vakarinėje LDK dalyje.

FROM TERRITORICAL SWATH TO LINE – BORDER: THE ALTERATION OF BORDER CONCEPTION IN THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN 14TH–16TH CENTURIES

Tomas Čelkis

S u m m a r y

According to the Poland and Western Europe historians research works and empiric material this article is an attempt to reconstruct conception and vicissitude of the Grand Duchies of Lithuania (GDL) western border in the 14th–16th centuries. State border object – “line” genesis, the intensity of delimitation

process, the conception of Lithuanian state territorial tribal conglomerate transformation into the territorial state, defined by the treated state borders conceptions are detectable in this article. This article also disclose delimitation definition in old languages comparing to our days terminology. In the second chapter of

this article old land line marking specialties, which show us the source of state demarcation process, are discussed. In the 14th century GDL and Mozoviae delimitation process we can develop old lines marking succession. The first west border was fixed at the time of the Vytautas. According to this basement 15th century second's half border renovation took

place. Renovation procession, which was conditioned by internal colonization repression, expanded in the first half of the 16th century. Finally, in the 16th century inhabited frontier, detailed border marking by nowadays signs, part of which was political by nature laid to the rise of line border of GDL.

[teikta 2008 10 03

Parengta skelbti 2008 10 24